

Г. Н. МАТЮШИН

Мезолит Южного Урала М., «Наука», 1976

За останнє десятиріччя відзначаються певні успіхи у галузі вивчення мезолітичних пам'яток нашої країни і, перш за все, Європейської частини СРСР. Цьому питанню, зокрема, було присвячено дві спеціальні паради, що відбулися у Ленінграді. За останні роки у Москві, Києві, Вільнюсі, Мінську вийшло близько десяти монографічних досліджень, присвячених мезолітичній тематиці. Серед них помітне місце належить монографії Г. М. Матюшина про мезолит Південного Уралу. Цей район включає велику територію Передуралля, Зауралля та південні відроги уральського хребта в межах Башкирської АРСР, Оренбурзької і Челябінської областей.

Розвідки пам'яток епохи мезоліту на вказаній території розпочалися більше 100 років тому, але переважна більшість матеріалів, що лягла в основу рецензованої праці, були виявлені експедиціями останніх 10—12 років. Працювали вони в основному під загальним керівництвом автора монографії. Всього в районі досліджень відкрито більше 50 стоянок, частина яких вивчена шляхом розкопок, інколи на значній площі.

Всебічний аналіз здобутого матеріалу, в тому числі й машинна його обробка, дали підставу автору для виділення тут двох мезолітичних культур — романівсько-ільмурзинської і янгельської. Перша локалізується в Передураллі (верхня частина басейну р. Білої), а друга — в Заураллі (верхів'я р. Урал і басейни лівих приток Тоболу). За складом виробів вони помітно різняться між собою. Для стоянок романівсько-ільмурзинської культури характерне переважання зпарядь з різцевим сколом, зокрема різців на куті зламаної пластини; скребки тут здебільшого кінцеві на укорочених пластинках, рідко — на відщепках, інколи вони двобічні. Нуклеуси прямоплощадкові, в тому числі правильно конічні. Помітну рису культури становлять різноманітні вістря на пластинках, зокрема з черешком, що використовувались як наконечники стріл. Серед мікролітичних виробів наявні пластини із скошеним кінцем; геометричних мікролітів немає зовсім.

Як відомо, раніше пам'ятки Південного Приуралля О. М. Бадер відносив до камської мезолітичної культури, а А. А. Формозов виділяв тут окрему камську мезолітичну провінцію¹.

Крем'яні вироби янгельської культури Зауралля в багатьох відношеннях аналогічні романівсько-ільмурзинським. Тут переважають ті ж типи різців на куті зламаної пластини, кінцеві скребки, серед яких, однак, помітно більший процент виробів на відщепках. Не відрізняються в цілому від романівсько-ільмурзинських і типи конічних ортогнатних нуклеусів. Але в комплексах янгельської культури значну роль відіграють геометричні мікроліти, зокрема видовжені асиметричні трапеції — трикутники, що їх автор відносить до типу А I, Б I. Є й пластини-вкладиші із затупленою спинкою, а також мікрорізи. Проте вістря на пластинках відсутні.

В окремому розділі монографії розв'язується проблема періодизації та хронології виділених культур. Для Передуралля, тобто району поширення пам'яток романівсько-ільмурзинської культури, це робиться з урахуванням наявних стратиграфічних розрізів, а для Зауралля — переважно на підставі типологічного аналізу крем'яних виробів. З метою періодизації досліджених мезолітичних пам'яток і визначення їх абсолютного віку широко використовуються дати, одержані методом С-14 (понад 50 визначень).

Важливо підкреслити, що пайраніші етапи південно-уральського мезоліту належать ще до фінально-плейстоценової епохи (дріас). Цей факт, що знаходить відповідності у мезоліті Центральної Європи та Прибалтики, до певної міри узгоджується з даними про хронологію Переднього Сходу, Малої Азії і степового півдня Східної Європи (Україна), де початкові етапи мезоліту також сягають фінальних фаз плейстоцену.

Унікальним явищем для мезоліту Євразії є відкриття на Південному Уралі, в районі поширення янгельської культури, стоянок, де мікроліти геометричних форм первісно залягали разом з фауною мамонта (Шикаївка 2).

Верхній хронологічний рубіж мезоліту і перехід до неолітичної епохи автор, як і більшість дослідників, пов'язує з появою кераміки, тобто приблизно з VI тисячоліт-

¹ Бадер О. Н. Мезолит лесного Приуралья и некоторые общие вопросы изучения мезолита. — МИА, № 126, М., 1966; Формозов А. А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. М., 1969.

тям до н. е. Таким чином, період розвитку мезолітичних культур Уралу загалом припадає на X—VI тисячоліття до н. е.

Як позитивну рису праці, слід відзначити і те, що в ній при визначенні абсолютного віку мезолітичних пам'яток та їх періодизації, поряд з датами за C-14, широко використано також дані палеонтологічних досліджень.

Важливою проблемою, порушеною в монографії, є походження та культурно-генетичні зв'язки мезолітичних культур Південного Уралу. Більш просто, однозначно і, здається, цілком переконливо вирішується ця проблема для янгельських пам'яток. За складом геометричних мікролітів, зокрема наявністю видовжених асиметричних трапецій, ці комплекси Південного Уралу та Зауралля, безперечно, тяжіють до Східного Прикаспію (Джебел, Дам-Дам Чешме 2) і більш східних районів Близького Сходу (Белт, Зарзі Б, Шанідар Б, Палегавра та ін.). Автор не безпідставно твердить, що подібність крем'яних виробів Південного Уралу і Прикаспію може свідчити про реальні зв'язки населення цих областей в епоху мезоліту. Південний Урал, на його думку, був крайньою північно-східною провінцією поширення геометричних мікролітів близькосхідних типів.

Менш чітко визначаються в монографії культурно-генетичні зв'язки другої на Південному Уралі романівсько-ільмурзинської культури. На думку дослідника, ця культура в цілому «входить до східноєвропейської спільності, для неї типові наконечники стріл на пластинках, територіально вона охоплює області від північної Польщі до Уралу». Очевидно, слід було б включати до цієї області з вістрями на пластинках також культури більш західних областей, у тому числі аренсбурзьку і Лінгбі. В такому разі зона культур з наконечниками на пластинках простягнеться від Голландії через північ Центральної Європи, Прибалтику, лісові райони Східної Європи до Передуралля включно.

В одному з підрозділів автор поставив перед собою нелегке завдання з'ясувати проблему зв'язків окремих типів знарядь праці з кременю і виникнення та поширення відтворюючих форм господарства. Мова йде про місце формування культур з геометричними мікролітами, появу землеробства і скотарства та поширення цих надбань у Європі. Ідея, яку прагне обгрунтувати автор, простежується досить чітко: епіцентром виникнення геометричних мікролітів, як і відтворюючих форм господарства, був Передній Схід, звідки вони проникли в Європу. Але його висновки у цій галузі досить суперечливі. В одному місці Г. М. Матюшин, наприклад, пише: «Якщо зіставити шляхи поширення продуктивного господарства в Європу і шляхи поширення культур з трапеціями і пластинчастою індустрією, то можна помітити, що вони дивно збігаються...» (с. 229). А трохи далі він зауважує, що між культурами з геометричними мікролітами і продуктивним господарством «повного збігу немає ні в часі, ні в області поширення» (с. 241). Потім дослідник робить спробу з'ясувати причини такого явища. Виникає питання: якої ж саме позиції він дотримується? Чи слід пов'язувати розвиток мікролітичної техніки в обробці кременю з появою відтворюючих форм господарства, чи такого «збігу» немає? Відповідь на це питання, очевидно, не може бути однозначною, особливо, коли розглядати матеріали різних районів Старого світу.

Як відомо, думка про те, що епіцентром виникнення відтворюючих форм господарства, як і багатьох інших прогресивних надбань культури, був Передній Схід, тепер, здається, уже ні в кого не викликає особливих заперечень. Безперечно слід вважати і тезу, згідно з якою ідея землеробства і скотарства, а нерідко й самі одомашнені види рослин і тварин проникли в Європу, очевидно, приблизно тими ж, найбільш зручними шляхами, що й принесені сюди раніше нові прийоми пластинчастої техніки обробки кременю та перші мікроліти геометричних форм. У країнах Стародавнього Сходу процес геометризації крем'яних виробів і поява відтворюючих форм проходили приблизно в один і той же час. Але в Європі, особливо Східній, цей збіг був далеко не повним.

Пластинчаста техніка обробки кременю проникла в Європу ще в пізньому палеоліті і тоді ж тут спорадично з'являються і мікроліти, у тому числі й геометричних форм, що, наприклад, уже представлені в Костенках на Дону (Аносівка 2, Тельманівська стоянка). В ранньому мезоліті Криму і Причорномор'я геометричні мікроліти є основною категорією знарядь на стоянках (Шан-Коба, Білолісся), але ознак приручення тварин чи вирощування культурних рослин ми тут не знаємо, як немає їх і в інших ранньомезолітичних культурах Європи — романело-азильських на Балканах чи азильських у Західній Європі. Лише в пізньому мезоліті Європи з'являються перші ознаки дометикації тварин, зокрема свині і бика. Вівця і коза, що були першими серед свійських тварин Стародавнього Сходу, в Східній Європі, з'явилися тут лише в кінці неоліту — мідному віці. Ми уже мали нагоду говорити, що «модель» формування скотарства на Передньому Сході і в Європі, зокрема Східній, була неоднозначною².

Як видно з відповідних розділів рецензованої монографії, прямого збігу появи геометричних мікролітів і відтворюючих форм господарства немає і на південному Уралі, де в мезоліті ще відсутні сліди дометикації тварин і розведення культурних злаків. Помилка автора монографії у розв'язанні досліджуваної проблеми полягає, на наш погляд, у тому, що він намагався вирішити її однозначно в глобальному масштабі для Переднього Сходу, Північної Африки і Європи до Південного Уралу і Зауралля

² Телегін Д. Я. Про становлення скотарства і землеробства на південному заході Європейської частини СРСР.— Археологія, 1977, 21.

включно. Звідси й впливає наведена вище непослідовність викладу. Джерелознавча база в наш час така, що проблема походження відтворюючих форм господарства та їх зіставлення з іншими культурними надбаннями може бути розв'язана лише в результаті аналізу конкретних умов культурно-історичного розвитку окремих районів Євразії

В монографії Г. Н. Матюшина, як і в багатьох інших працях такого характеру, багато уваги приділяється питанням методики дослідження. Автор, зокрема, пропонує свою загальну схему класифікації знахідок на мезо-неолітичних стоянках Південного Уралу. Як і схеми більшості дослідників, вона багатоступінчаста і включає п'ять рівнів — категорії, групи, класи, типи виробів та їх види (с. 43). Якщо вилучити з неї найвищий рівень категорії, куди включені предмети з глини й металу, що потребують окремої класифікації, то архітектоніка запропонованої схеми є не дуже переважною. Однак в ній, на жаль, не підкреслена група знарядь, а деякі їх види (типи), зокрема різці, зовсім відсутні. При класифікації певних видів знарядь, наприклад скребків і геометричних мікролітів, автор досить вдало, на наш погляд, застосував «матричний» спосіб їх характеристики (рис. 4, 5). При цьому «матриця» геометричних мікролітів більше розроблена, що видно, зокрема, з тексту книги, де «кодові» визначення трапецій і трикутників застосовуються досить часто, в той час як характеристика скребків дається описово. Однак, ґрунтуючись на цьому принципі класифікації, автор місцями, очевидно, з метою максимально заповнити клітки матриці, створює неіснуючі в природі види (варіанти) виробів. Сказане стосується, наприклад, «сегментів з виймаками» (Д 1, 2; Д 5, 6), оскільки важно уявити собі, щоб пластина, з якої виготовлено сегмент, мала б увігнутий бік, в усякому разі спеціально сформований майстром.

Матричний спосіб класифікації крем'яних виробів відносно новий в радянській археологічній літературі, і його введення автором монографії заслуговує на увагу. Але повне ігнорування останнім методу складання «типо-листів», що застосовується багатьма дослідниками (О. П. Черниш, Г. Л. Мацкевич, Д. Я. Тсегін та ін.), не можна вважати правильним. Нам здається, що найбільш перспективним у справі розробки класифікації крем'яних виробів буде поєднання цих двох методів.

Автор, безперечно, має рацію, вказуючи на те, що при аналізі крем'яних комплексів ми повинні брати всі без винятку його складові частини, в тому числі пластини, відщепи і лусочки. Їх необхідно включати і в машинну обробку матеріалів. Але саме форма підрахунків, що її застосовує автор, коли за 100% береться вся сума знахідок (нуклеуси, пластини, відщепи, лусочки, сколи, а також всі готові знаряддя), по-перше, є дуже громіздкою і незручною, а по-друге, не зовсім вірною. Щоденно це неправильно хоча б тому, що тут і готове знаряддя, і просто лусочка чи відщепи розглядаються як рівновеликі одиниці, хоч кожна з них, як відомо, несе в собі далеко не рівнозначну культурно-історичну інформацію. Включення в машинну обробку комплексів, де за 100% беруться всі речі, дає, крім того, дуже громіздкі таблиці з числовими показниками по п'ять цифр після коми (табл. VI), що при роботі з ними сприймаються важко. Безперечно, набагато зручнішими в користуванні є таблиці, в яких за 100% беруться всі речі комплексу лише для виділення основних його складових груп: А — нуклеуси, заготовки знарядь (пластини, відщепи), а також різні відходи виробництва; В — група готових знарядь. Далі, при підрахунках процентного складу виробів вказаних груп (А і В) за 100% приймається кількість одиниць у кожній з них. Така система дає змогу мати в таблицях лише по дві цифри після коми, що при користуванні ними і виведенні індексів складності є значно зручнішим, ніж метод підрахунків, запропонований автором³.

Слід зауважити, що інколи спосіб визначення процентного складу знарядь комплексів за групами А і В просто необхідний, як наприклад, при вивченні старих колекцій чи випадкових зборів, коли дослідники брали переважно знаряддя праці, а відщепи залишались на місці.

Таким чином, велике коло питань монографії Г. М. Матюшина виходить за межі дослідження розглянутого регіону — Південного Уралу. Розробка окремих проблем вдалася автору краще, інших — менше. В числі останніх, наприклад, спроба вирішення проблеми етнокультурної належності носіїв мезолітичних культур, поділ стоянок на «територіальні общини», яких виділено три категорії (с. 272) тощо.

Але загалом книга Г. М. Матюшина «Мезоліт Південного Уралу» є серйозним вкладом у розробку проблематики історії мезолітичного населення Євразійського континенту.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

³ Більш докладно про це йдеться в роботі: *Телегін Д. Я. Опыт статистического определения индекса родственности неолитических комплексов по элементам орнамента. — Проблемы археологии Евразии и Северной Америки. М., 1977.*